

*Історичний контекст християнсько-юдейських відносин
в сучасній англomовній літературі та українській історіографії*

ВІКТОР КІЧЕРА

Ужгородський національний університет

Історичний факультет

Ужгород

Abstract: The cohabitation of Jews and Christians varied depending on the specific historical conditions in every century. In ancient Judaism was relatively tolerated. By the strengthening of Christianity the religion of the Jews was attributing to lower, although factor Muslims as «foreign» and Jews to Christianity as «us» improved the situation for the last. The rhetoric of the Crusades brings the tension and even led to emigration of Jews from the Christian environment. With the termination of the idea of Christian universalism from the XVII century Judaism became tolerated in Europe. This process lasted for XVIII and XIX centuries and spread to the New World.

In the Ukrainian historiography in 2016 began the discussion on relationship between Christians and Jews in difficult times of Holocaust. But this is only the first step in the study of the relationship between Jews and UPA. A wider context of Christian-Jewish relations still waiting for his research. Concerning the period of Subcarpathian Rus and Carpathian Ukraine, the issue of anti-Semitism existed in the newspaper «Svoboda» even before Galicians coming to «help» Carpathian Ukraine. After their arrival anti-Semitism increased.

Keywords: Jews, Christians, OUN-UPA, anti-Semitism, Holocaust, crypto-Judaism.

Українська історіографія про Голокост добре описана Іваном-Павлом Химкою у 2014 році, який у розлогіх статті¹ «Рецепція Голокосту в поскомуністичній Україні»² виклав останні «досягнення» сучасного

¹ ХИМКА, І.-П.: Рецепт Голокосту в поскомуністичній Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/223-223> (останній перегляд 29.05.16).

² На жаль і сьогодні присутнє стереотипне мислення про юдеїв, і що ще більш прикро, в українській історіографії. Іван-Павло Химка, професор східноєвропейської історії Альбертського університету (Едмонтон, Канада), стверджує про певне замовчування в українській історіографії злочинів українців проти жидів в часи Шоа, вказуючи, що переважна частина літератури на цю тематику означає ураїнців в таких категоріях як рятівників і тих хто співчував юдеям. Натомість замовчуються факти колаборації українців і здійснення відвертих погромів проти жидів в часи війни. За деякими підрахунками до антиєврейських погромів і вбивств могли бути причетні 30-40 тис. українців. Див. дет.: ХИМКА, І.-П.: Рецепт Голокосту в поскомуністичній Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/223-223> (останній перегляд 29.05.16). Правда, останнім часом, зустрічаються дослідження, в яких дослідники намагаються зрозуміти причини стереотипного уявлення про юдеїв, як виключно шинкарів, лихварів, торгівців. Наприклад образ єврея-шинкаря присутній з часів Речі Посполитої коли польська шляхта використовував юдеїв як орендаторів своїх маєтків; більше того,

українського історіописання, а точніше їх відсутність у розумінні причин, наслідків та виконавців Голокосту і, що найбільш важливіше, – пам'ятання складних питань світової історії. Це лише підтверджує тезу про слабку базу інтраукраїнського історіописання на дану тему. Детальніше про перші успіхи української історіографії у ставленні до юдеїв³ загалом як національності і віросповідання розглянемо нижче⁴. Найперше необхідно дослідити загальноєвропейську рецепцію і пам'ятання, котрі формуються в сучасній англомоній літературі, де уявлення про історичні причини Голокосту і їх виконавців зовсім інші ніж в сучасній українській історіографії, про що вже написав Іван Павло Химка у 2014 році.

Християнська Європа і юдеї в історичному контексті

Одразу треба наголосити про існування цілих дисертаційних досліджень на тему відносин між юдеями і християнами, з пізнішим додаванням іншого фактору – мусульман, що змінювало початковий статус кво істинної віри (християнства) і «помилкової», «застарілої» віри – юдаїзму⁵. Наприклад існує дисертаційне дослідження Давида Пендеграсса з Байлорського університету⁶. В дисертації мова йде про раннє співжиття юдеїв і унікальний християнський аскетизм у вигляді монастирів, котрий дуже вміло використовували юдеї античності в рамках іншого національного і релігійного середовища, в якому саме через аскетизм в античності і зберігаються юдеї, використовуючи схожі з християнством методи самозбереження⁷. Схожих дисертаційних досліджень є багато, чого не скажеш про український вимір.

Найперше на увагу заслуговують праці професора Нантського університету Джона Толана, зокрема опублікована у 2015 році в Оксфордському університеті стаття «Юдеї та Мусульмани в християнському

негативний образ юдея, спостерігається в народних піснях і творчості Тараса Шевченка, як стверджує Антоніна Скиданова. А тому, на жаль, в українській історіографії панують не наукові, а радше літературно-фольклорні, стереотипні уявлення про жидів. Дет див.: СКИДАНОВА, А.: *Євреї-шинкар: образи, образи й історичні реалії*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1425-antonina-skydanova-yevrei-shynkar-obrazy-obrazy-i-istorychni-realii> (останній перегляд 22.05.2016).

³ Детальніше про вживання терміну жиди, юдеї, євреї див.: КІЧЕРА, В.: Проблеми легального існування іудейської громади в умовах радянської влади на Закарпатті (приклад Берегівської синагоги). In. *Русин: международный исторический журнал*. Кишинев: Республиканская общественная ассоциация «Русь», 2016, № 1 (43), с. 83-88.

⁴ Заради справедливості варто наголосити що мова йде про певні узагальнення щодо української історіографії, але безумовно існують, й, останнім часом, з'являються нові дослідники, котрі сприймають це питання не як українсько-юдейські відносини, замикаючись на українських теренах, а розглядаючи її у ширшому світовому історичному контексті, що безумовно концептуально дає різні результати досліджень.

⁵ Із появою мусульман (сарацин) на європейському континенті юдеї сприймаються як старозавітні співбрати, виступаючи своєрідними «союзниками» проти мусульман через близькість віровчення.

⁶ PENDERGRASS, D.W.: *Asceticism, the Sage, and the Evil Inclination: Points of Contact between Jews and Christians in Late Antiquity*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://baylor-ir.tdl.org/baylor-ir/bitstream/handle/2104/7942/David_Pendergrass_phd.pdf?sequence=1 (останній перегляд 25.07.16).

⁷ Ibid.

законодавстві та історії»⁸. Якщо Давид Пендеграс вказує на самозбереження юдеїв через аскетизм, то Джон Толан вивчає інший вимір – як ставилася влада до юдеїв в тому чи іншому столітті. Наприклад, юдеї в християнському Римі були захищені законодавством, хоч усі інші поганські релігії заборонялися. Вони мали гарантії в захисту синагог, не могли викликатися в суд в суботу, в синагогах заборонялося квартируватися солдатам – загалом їх захищали від погромів і образ християн. З іншого боку юдеям заборонялося приймати участь в управлінні, та, що цікаво, прозелітизмі серед християн⁹. Основне непорозуміння античності, полягало в тому, що юдеї боялися християнського насилля, а християнські єпископи, в свою чергу, побоювалися юдейського прозелітизму. Тобто християнство не мало потужного фундаменту, будучи молодію релігією і побоюючись прозелітизму – юдеї в свою чергу, побоювалися християнства як державної релігії. В обох випадках побоювання були не безпідставними, але й дещо перебільшеними. У будь-якому випадку кодекс Теодосія (438 р.) робить юдаїзм толерованим, але він сприймається як нижче вірування в Християнському Римі.

Зі зміцненням християнства відбулася підміна понять з етнічного на виключно конфесійне – юдаїзм сприймали і кодифікували як «нижчу» релігію поряд з поганськими віруваннями. Виходило так, що поганські імператори античності надавали більше прав юдеям ніж християнські. Але не зважаючи на критику християнських імператорів, що юдаїзм це «марновірство», деякі закони регулювали їх життя як окрему Церкву, чи то вірування. Згодом кодекс Юстиніана повторював кодекс Теодосія за яким юдеї мали свій общинний суд, але були випадки, що римське судочинство, як громадянам юдеям підходив більше ніж общинний, що ставало проблемою і пізніше – в Середньовіччі. Наприклад, кодекс Юстиніана обмежував шлюби християн та юдеїв, хоч ці норми часто ігнорувалися, але це законодавство увійшло також в ордодоксальне християнство і діяло майже без змін до XI століття¹⁰.

Юдеї в апокаліптичній християнській літературі, сприймалися так, що має бути Суд Божий, займаючи в такому писанні значну роль – як негативний приклад. Зокрема християнський письменник Євсевій¹¹ (IV ст.) вказував, що вони відкинули Христа, а тому проти Римської імперії і їхня історія прийшла до завершення. Тобто у боротьбі Юдеї і Риму перемагає останній з «правильною»

⁸ TOLAN, J.: Jews and Muslims in Christian Law and History. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/17639671/Jews_and_Muslims_in_Christian_Law_and_History. (останній перегляд 06.07.16).

⁹ Ibid.

¹⁰ TOLAN, J.: Jews and Muslims in Christian Law and History. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/17639671/Jews_and_Muslims_in_Christian_Law_and_History. (останній перегляд 06.07.16).

¹¹ Євсевій Кесарійський. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%81%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B9_%D0%9A%D0%B5%D1%81%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9 (останній перегляд 23.07.16).

релігією¹². Трохи інша риторика, в Августина¹³ – юдеї мають жити серед християн, бо в IV ст. відбулася масова конвертація євреїв в християнство, що свідчить про близькість кінця, але вони просто помиляються, писали тодішні християнські письменники, хоч були і досить толерантні думки про близькість християнства та юдаїзму¹⁴. Фактично в ранньому християнському Середньовіччі існувала боротьба двох ідей – завершення історії юдаїзму як помилкової релігії (Євсей) і можливість навернення на християнство і тимчасову помилковість (Аврелій Августин). Переважання останньої думки, можливо, спричинялося поширенням в Європі мусульман, внаслідок чого юдеї волею Клію ставали дочасними «союзниками» в рамках старозавітної теології.

Пізніше Гуго Сен-Вікторський¹⁵ у XII ст. поєднав на богословському рівні старозавітну теологію з новим законом Христа, в основі яких залишатимуться погляди Августина і Євсея з IV ст. Навіть в іконографії та скульптурі відображалося поєднання Синагоги і Церкви. Наприклад стразбурзький кафедральний собор з 1220 року містить зображення скульптур Церкви і Синагоги. Зокрема, на соборі зображено у вигляді антропоморфних фігур Церкву – як істину, і синагогу – як сліпоту¹⁶. Так Церква зображена з короною, хрестом і чашою, вказуючи на шлях спасіння; Синагога – зі зламаним списом, зав'язаними очима – що означає сліпоту, помилковість і табличкою законів Мойсея.

¹² TOLAN, J.: Jews and Muslims in Christian Law and History. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/17639671/Jews_and_Muslims_in_Christian_Law_and_History. (останній перегляд 23.07.16).

¹³ Августин Аврелій. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B2%D0%B3%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD_%D0%90%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B9 (останній перегляд 06.07.16). 23.07.2016.

¹⁴ TOLAN, J.: Jews and Muslims in Christian Law and History. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/17639671/Jews_and_Muslims_in_Christian_Law_and_History. (останній перегляд 23.07.16).

¹⁵ Гуго Сен-Вікторський. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%83%D0%B3%D0%BE_%D0%A1%D0%B5%D0%BD-%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9 (останній перегляд 23.07.16).

¹⁶ Малюнок див.: [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://sites.google.com/site/1historyofart/_/rsrc/1398081179452/6-iskusstvo-gotiki-terminologiceskij-slovar/gotika-videomaterial/7.%20%D0%AD%D0%BA%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%8F%20%D0%B8%20%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B0.%20%D0%A1%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D0%BF%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%20%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%B1%D1%83%D1%80%D0%B3%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B0.%201230.jpg?height=1033&width=678 (останній перегляд 23.07.16).

У XII–XIII ст. юдеї грали важливу фінансову і торгвельну роль в містах – мали правовий захист і навіть своє самоуправління в деяких регіонах. Папа Каліст II видав спеціальний закон для співжиття юдеїв в умовах

християнського середовища. У XII ст. папа Олександр III взагалі заборонив завдавати шкоди євреям і вимагати від них гроші. Натомість робилися спроби обмежувати контакти християн з юдеями, зокрема в обміні їжі і вступу в інтимні відносини; категорично заборонялося також на прислугування християн юдеям тощо. Тобто акцент робився на обмеженні будь-яких контактів християн і юдеїв, хоч функціонування юдаїзму Церква толерувала¹⁷. Але в цілому було по різному: від насилля з боку християн до автономії в юдейському судочинстві, де був так званий рабинський суд. Та й контакти насправді не вдавалося обмежити повністю, особливо, що стосувалося торгівлі.

Із 1215 р. в часи Папи Інокентія III поширювалися ідеї про новий хрестовий похід на Єрусалим. І тому мали встановлюватися відмінності між християнами і нехристиянами, зокрема в одязі, щоб відрізнялися юдеї і нехристияни для уникнення інтимних стосунків між ними. Згодом в Англії за Генрі III юдеїв заставляли носити білу табличку на одязі, що символізувала закони Мойсея. Але були й інші випадки коли папа скаржився на королів, що ті заохочували лихварство, і навіть допомагали збирати борги за Філіпа II Французького. Вони мали слуг християн, продавали їм їжу і вино, а самі маскувалися під шанування Христа, святкування Пасхи тощо. Інокентій III випустив закон про захист юдеїв, котрі відносилися добре до християн¹⁸. Але риторика походів, жебрачі ордени і напруга призводили до еміграції з Європи юдеїв. Це були перша велика еміграція з Європи.

У 1492 Ізабелла Кастильська та Фердинанд Арагонський заборонили проживати юдеям і сарацинам в Західній Європі – Іспанії, Португалії, Провансі та деяких італійських містах. Вони виїздили в Магриб, Османську імперію, Нідерланди, Центральну і Східну Європу. Єдиним компромісом залишався дозвіл на проживання від місцевих правителів, але не порушуючи християнських законів¹⁹. Про пристосування юдеїв в Португалії під час інквізиції існує біографічне дослідження Франсуа Соєра з університету Саунтгемптон, котрий пише про Кустодіу Нуньєса який у 1604-1605 році вимагав визнати його сповідником і юдаїзму, і католицизму. Але двох віросповідань, тим більше в добу інквізиції, не могло існувати. Тому в Європі поширювався крипто-юдаїзм так званих конвертованих юдеїв у католицизм, котрі на перший погляд виконували публічно католицькі церковні обряди, але приватно дотримувалися іудейських обрядів. Тому Франсуа Соєр досить вдало описав феномен двовіря Кустодіу Нуньєса²⁰.

В добу реформації, за Мартіна Лютера, змінюються відносини з папством. Лютер чи не найбільше пише про юдеїв, мусульман – він пізніше

¹⁷ TOLAN, J.: Jews and Muslims in Christian Law and History. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/17639671/Jews_and_Muslims_in_Christian_Law_and_History. (останній перегляд 06.07.16).

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ SOYER, F. 'It is not possible to be both a Jew and a Christian': Converso religious identity and the inquisitorial trial of Custodio Nunes (1604-5). *Mediterranean Historical Review*, 26, (1), 2011, p. 81-97.

перетворюється чи не на найбільш цитованого автора в працях ідеологів нацизму. Мартін Лютер намагався пояснити що юдеї і мусульмани це і є уособлення диявола. Даніель Рубер, за твердженням Джона Толана відкрито називає Мартіна Лютера «теологом Голокосту». Але є й інший погляд на твори Мартіна Лютера – якщо вже юдеї нікуди на ділися то вина в цьому папи і єпископів, що вони не відкрили їм Євангеліє і тут нема вини самих юдеїв. Одне з висловлювань Лютера звучало так: «Якби я був євреєм, і бачив такі йолопи і бовдури управляють і вчати християнської віри, я б раніше став свинею, ніж християнином»²¹. Мартін Лютер обґрунтовує небезпеку для християнства юдаїзму через його помилки навіть для малих християнських громад, основна проблема – невизнання Христа. Вказується на три гордості юдеїв – походження, обрізання і отримання Закону від Бога на горі Синай. Мартін Лютер подає 7 пропозицій як нищити євреїв: палити синагоги, їх будинки, талмуди, під заборону смерті навчати рабинам тощо²²...

Лише в XVI ст з'являються сумніви в універсальності і винятковості християнської церкви. В Новому Світі виникає ідея, що всі християни мусульмани, юдеї, індіанці можуть знайти спасіння. Місіонер єзуїт Хосе де Акоста²³ у праці «*Historia natural y moral de las Indias*» вперше помітив схожість звичаїв і вірувань зі звичаями античності, юдеїв чи мусульман. Така ж ситуація була і з Матео Річчі єзуїта місіонера в Китаї, де висновки ті самі. І це насторожувало²⁴. Так розпочалася фаза євангелізації нехристиян. Але спосіб обрано уже інший. Вивчали мову, звичаї, вірування і з добрими намірами, знаннями євангелізували домініканці, єзуїти і францисканці. Фактично відбувся перехід від насильницької до інтелектуальної євангелізації. Виникали проблеми місіонерів, бо віра в природні сили, була схожою на історичні релігії – християнство, юдаїзм і мусульманство, котрі регулювали суспільні відносини²⁵. Язичництво ж не мало глибоких суспільних проявів.

Такий стан справ і часткова секуляризація дозволила створювати і поширювати юдеям свої твори на неюдейську аудиторію, зокрема це твір венеціанського рабина Леона де Модена 1634 р. Наступна фаза пов'язана із полемікою між юдаїзмом і християнством. Наприклад, датські юдеї полемізували проти християн. В юдейських полемічних творах середньовіччя

²¹ TOLAN, J. Jews and Muslims in Christian Law and History. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/17639671/Jews_and_Muslims_in_Christian_Law_and_History. (останній перегляд 06.07.16).

²² Ibid.

²³ Хосе де Акоста. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BE%D1%81%D0%B5_%D0%B4%D0%B5_%D0%90%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0 (останній перегляд 26.07.16).

²⁴ TOLAN, J. Jews and Muslims in Christian Law and History. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/17639671/Jews_and_Muslims_in_Christian_Law_and_History. (останній перегляд 06.07.16).

²⁵ Ibid.

для неєврейської аудиторії Христос зображується у вигляді карикатури, як це буває з пророком Мухамедом у християнських аналогах сьогодні²⁶.

В Османській і Габсбурзькій імперіях юдеї проживали напівавтономно, а згодом були зрівняні в правах. Наприклад в Англії було окреме звернення, щоб натуралізувати юдеїв у 1714 р. Визнання юдеїв відбулося за Йосифа II у Габсбурзькій імперії, а в США за Конституцією 1789 р. У Німецькій імперії 1871 р. також толеровано юдеїв. Фактично ХІХ ст. сприяло повній емансипації юдеїв до європейського соціуму, а на законодавчому рівні знято будь-які обмеження.

Таким чином, співжиття юдеїв і християн в кожному столітті змінювалося в залежності від конкретно-історичних умов. В античності юдаїзм був відносно толерованим, але зі зміцненням християнства віроспівідання юдеїв віднесено до нижчого, хоч фактор мусульман як «чужих» і юдеїв для християнства як «своїх» при цьому покращував становище останніх. Риторика хрестових походів знову привносила напругу і навіть еміграцію юдеїв з християнського середовища. Лише із ХVІІ ст. з припиненням ідеї християнського універсалізму юдаїзм стає толерованим у Європі, а остаточно у ХVІІІ та ХІХ ст. в тому числі й в Новому Світі.

Проблема Голокосту в українській історіографії

Єдиною темою частково розробленою в українському історіописанні є проблема Голокосту, про що вже йшлося вище. Про християнсько-юдейські відносини взагалі не доводиться говорити, тому варто зупинитися принаймні на цьому аспекті, зважаючи, що українці історично належали переважно до традиційних християнських конфесій – православ'я та греко-католицизму. Українська історіографія подає переважно висновки про Голокост в Україні, що кат – Гітлер, українці – рятівники; про інші ролі колабораціоністів і українських катів мова практично відсутня, порівнюючи наприклад з польською історіографією²⁷. Ян Томаш Гросс подаючи приклад знищення євреїв у Польщі, прямо вказує, що участь у нищенні приймали і поляки. Такої об'єктивності поки що бракує українській історіографії. Судячи з англійської літератури, Європа століття за століттям йшла до Голокосту і кожен європейський католик, ортодокс, реформований християнин має відчувати вину за Голокост в першу чергу. Такої думки частково притримуються і в польській сучасній історіографії.

Євген Наконечний, наприклад, у власних спогадах про погроми проти євреїв у Львові, намагається обґрунтувати таке насилля провокаціями нацистів у 1941 р. проти жидів. Як приклад, це так звана «тюремна акція», коли радянська влада залишила в тюрмах багато закатованих львів'ян; згодом нацисти намагалися показувати родичам і іншим, вказуючи, що вбивці жида, налаштовуючи місцеве населення проти останніх. Тобто вина перекладається

²⁶ Ibid.

²⁷ ГРОСС, Я.Т.: Соседи. История уничтожения еврейского местечка. Москва.: Академический проект, 2002. 224 с.

на нацистів, а «спровоковані» українці невинні жертви як і юдеї²⁸. Це, безумовно, проблема з формуванням сучасної пам'яті про складні часи, бо опублікований уривок з праці Євгена Наконечного 23 червня 2016 року.

Результати публічних дискусій про ставлення ОУН-УПА до юдеїв у версії Михайла Мартиненка опубліковано 31 травня 2016 р. і Юрія Радченка від 3 липня 2016 дуже схожі. З одного боку в дискусії виступає Володимир В'ятрович від Українського інституту національної пам'яті як захисник ОУН, котрі не робили погроми проти євреїв. Обидва автори – Мартиненко і Радченко наполягають на поверховості й вибірковості документів очільника інституту. З іншого боку виступають інші дискусанти, – наприклад, Олександр Зайцев, котрий більш детально і з академічних позицій роз'яснює напрямки в середовищі ОУН і різне ставлення до жидів та безпосередню участь у погромах²⁹.

Цікаво, що Олександр Зайцев говорить і про погроми євреїв з УПА, але в той же час у колективній праці опублікованій в стінах Українського Католицького Університету автори пропагують «християнський націоналізм», хоч ці поняття і несумісні, нагадуючи оксюморон. Тоді на теоретичному рівні, в перспективі, можливий і «християнський комунізм»?

У даному контексті не можна не згадати досить ґрунтовну працю колективу авторів з Українського католицького університету про Греко-Католицьку Церкву та український націоналістичний рух 1920–1930-х рр. У дослідженні досить обґрунтовано критикується *сакралізація політики*, котру намагалися впроваджувати українські націоналісти Галичини, використовуючи християнську обрядовість, проте, на жаль, автори тут же намагаються частково виправдати таку політику, вказуючи на те, що «...український інтегральний націоналізм не перетворився на політичну релігію настільки, як італійський фашизм чи німецький націонал-соціалізм»³⁰. Виникає питання – наскільки він не перетворився, чи все таки перетворився, але не зробив великих злочинів проти людства? Чи не встиг?!

Ще більш прикро, так це те, що автори ближче до висновків намагаються «поєднувати непоєднуване», вводячи термін «християнський націоналізм» посилаючись на міжвоєнну пресу, оточення єпископа Івана

²⁸ НАКОНЕЧНИЙ, Є.: „Шоа“ у Львові (уривок). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/53057> (останній перегляд 06.07.16).

²⁹ МАРТИНЕНКО М.: Деякі рефлексії про дискусію "Український націоналізм та євреї (1920-50 рр.)". [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/blogy/martynenko/diskusiya> (останній перегляд 06.07.16).; РАДЧЕНКО Ю.: Ставлення ОУН до євреїв: дискусія без «спільних декларацій». Частина 1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1932-yurii-radchenko-stavlennia-oun-do-ievreiv-dyskusiia-bez-spilnykh-deklaratsii-chastyna-1> (останній перегляд 06.07.16).

³⁰ ЗАЙЦЕВ, О. – БЕГЕН, О. – СТЕФАНІВ В.: Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український національний рух у Галичині (1920–30-ті роки). Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. 384 с., іл. (с. 229). Автори використовують термін сакралізація політики у розумінні Е. Джентіле.

Бучка і молодіжні організації тих часів³¹. За концепцією Жака Марітена світські утворення нації і народу абсолютно не поєднані з Церквою, хоч не виключається участь останньої у житті суспільства, але ніде нема поєднання світської політики та Церкви, а тому намагання ввести в науковий обіг поняття *християнський націоналізм* автоматично ототожнює його з «убогою» *сакральною політикою* Шарля Журне і робить таке поняття не більше ніж оксюмороном, в розумінні післявоєнної християнської філософії. Навіть абсолютно не переконує таке мало аргументоване твердження авторів, що «...немає жодних підстав ототожнювати ідею католицько-націоналістичного синтезу із клерикальним фашизмом, як це роблять деякі дослідники»³². Фактично автори концептуально наражаються на уже існуючу теорію ігнорування Церкви³³ – де держава (якої українські націоналісти на щастя для них не мали) починає переслідувати Церкву, або ж уподібнюється їй і при цьому не визнає її, що частково можна було спостерігати навіть у бездержавних націоналістів у Галичині в 20-30-ті рр.

Та й загалом відсутні в дослідженні вище цитованої колективної монографії серйозні докази того, наскільки митрополит Шептицький та його оточення симпатизували виключно українцям і поглядам владики Івана Бучка, хоч частина духовенства і вірників, слід визнати, безумовно, підтримували останнього. Більше того, термін *християнський націоналізм* неможливий ще й з огляду на те, що Церква як живий організм побудована зверху вниз, а політична організація – знизу вгору – у випадку католицизму Папа є намісником Христа, а політики є представниками народу³⁴. Жак Марітен, відомий послідовник школи неотомізму наголошує, що Церква «...является абсолютно универсальной сферой, простирающейся над всем миром – над политическим обществом, над любым политическим обществом»³⁵. Такі висновки впливають також із соціальної доктрини Церкви, на основі навчання Пап – держава має керувати суспільством, але послідовно відстоювала позицію, що будь-яка особа, група осіб чи партія не можуть диктувати свої умови решті суспільства³⁶. Коментарі тут зайві.

Юрій Радченко у своїх працях вдало порівнює Карпатську Україну з глінківською Словащиною. Про Карпатську Січ і Волошина, Юрій Радченко припускає, що антисемітизм був виключно із прийшлими оунівцями з Галичини, але це не так. Газета «Свобода» засвідчує про антисемітизм набагато

³¹ Там само, с. 334.

³² Там само, с. 345.

³³ Див.: МАРИТЕН, Ж.: Человек и государство. Москва: Идея-Пресс, 2000. 196 с. (с.164-165).

³⁴ Там само, с. 170-171. Таку побудову політичного конструкту варто сприймати як демокритичну. Але це маловірогідно у випадку націоналістичної ідеології, де ідея нації підмінює ідею Бога. А тому рано чи пізно політика вступає у конфлікт з релігією, що доведено на теоретичному рівні.

³⁵ Там само, с. 140.

³⁶ Дет. див.: SPIACCI, R.: Sociálny kódex Cirkvi. Trnava: Dobra kniha, 2000. 234 s. (s. 108).

раніше ніж 1938 р., власником якої був греко-католицький священник Августин Волошин³⁷.

Ще цікавіша публікація в контексті юдейського питання «Як умер Э. Егань?», де говориться, що він на полюванні послизнувся і вистрілив собі в голову³⁸. Адже одна з непідтверджених документально версій, що його вбили юдеї. Справа в тому що в 90-х рр. XIX ст. Едмунд Енган, ірландський за походженням економіст, при підтримці Мукачівського єпископа Юлія Фірцака, намагався з'ясувати причини кризи і допомогти в економічному розвитку гірських країв Угощини, тобто Верховини, помер при загадкових обставинах. Згодом постать Едмунда Егана намагалися використовуватися з позицій захисту бідного населення, і навіть використовували для відвертих спекуляцій, не кажучи вже про антисемітизм. Звичайно, що ця газетна історія є надзвичайно цікавою, але навряд чи висвітлений епізод про смерть ірландського економіста може претендувати на істинність. Існує так званий «Меморандум» Едмунда Егана, який дійшов до нас у перекладі письменника Петра Скунця у чеському виданні за 1922 р., що вийшло у Празі³⁹. Важливим є те, що у примітці до публікації Петро Скунець говорить про вживання Едмундом Еганом терміну крамарі, а не жиди; а починається переклад Петра Скунця з пояснення невдалих урбаріальних реформ, котрі й заклали несправедливий розподіл щодо селянства з боку держави. Але варто відмітити, що на сторінках «Русского слова» Еган сприймався як позитивний герой і мав стати прикладом для інших у допомозі ближньому, без звинувачення юдеїв у причинах кризи.

Зовсім інша ситуація спостерігалася на сторінках газети Християнсько-народної партії «Свобода», де зустрічається неприхований антисемітизм⁴⁰; риторика така, що жидам є кому допомогти при податкових екзекуціях, а русинові ні. Наприклад, «мукачівський рабин Шпіра боргує державі понад півмільйона податей. Той самий рабин готується на весілля своєї донечки з нагоди чого має дістати мільйони дарунків». Вказано, що він великий аграрник, має багато землі, але так і не заплатив податків⁴¹. Загалом у газеті «Свобода», власником якої був греко-католицький священник проукраїнського спрямування о.

³⁷ РАДЧЕНКО, Ю.: Забуте насилля: Карпатська Січ та євреї (1938-1939). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/radchenko-carpathian-sich> (останній перегляд 06.07.16).

³⁸ Як умер Э. Егань? In. *Русское слово. Еженедельная народная газета*. Год изд. IX, 21 жовтня 1932, Ч. 15 (365), с. 2-4.

³⁹ ЕГАН, Е.: Економічне становище руських селян в Угорщині. Меморандум. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.egandfond.com.ua/memorandum.php> (останній перегляд 29.05.16).

⁴⁰ Вважається що термін «антисемітизм» ввів в обіг німецький публіцист Вільгельм Марр в 1879 році, який назвав групу своїх прибічників «антисемітською лігою». Німецький історик Міхаель Владака пише, що вперше термін з'явився в енциклопедії «Rotteck-Welckeschen Staatslexikon» в 1865 р., а згодом помилково приписаний Марру. Див.: *Антисемитизм*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%BC> (останній перегляд 29.05.16).

⁴¹ *Свобода*, Річник XXXIV, 18 березня 1933, Число 6, с. 1-2.

Августин Волошин, антисемітська риторика була досить поширеною. Наприклад, антижидівська пропаганда мала формулювати у читачів уявлення нібито юдеї тримають всю торгівлю і живуть ледь не грабуючи русинів, причому дуже багато абзаців видрукованої газети виходило з друку без тексту з написом «сконфісковано». Можна припустити, що пропаганда проти жидів була набагато більшою на сторінках видання. Але навіть той текст, що дійшов до нас, достатній для розуміння – ставлення проукраїнської газети до жидів було як мінімум апріорі-упереджене. Наприклад, в газеті, котра належала о. Августину Волошину, поширювався текст з поясненням для чого жида вчать чеської мови своїх дітей – відповідь редакторів – щоб добре навчити дітей і йти до влади, при цьому, це виставляється як докір. Тут же продовжується своєрідним запитанням, а що буде як виросте нова «гарда чехожидів»?; не кажучи вже про те, що і мадяри і чехи не хочуть говорити по-руськи в урядуванні, а тим часом Верховина голодує⁴². Тобто редактори і власники газети «Свобода» провину за соціальні проблеми перекладали на жидів.

Ще одне упередження стосується освітніх питань. В статті під промовистою назвою «*Жидівське питання на Підкарпатті*» вказується, що жида почувуються більшими панами ніж ми «*історичне населення*» – у них дві гімназії на 90 тис⁴³, а у нас (читай «*історичне населення*») – 4 гімназії на майже 500 000. Завершується замітка досить небезпечним закликком, зважаючи на пізніші часи Голокосту – «*Жидівське питання в нас є і ним мусимо зайтися!*»⁴⁴. А тому розігрувалася виключно політична комбінація, за якою жида – погані бо багаті, а русини нещасні, бо вони бідні, і винуватці у цьому юдеї. І звичайно ж газета «Свобода» о. Августина Волошина, котра захищала бідних і нещасних мала б на цій небезпечній соціальній риторичі «бідний-багатий» отримати політичні вигоди, «захищаючи» словами потребуючих, розв'язувала натомість міжнаціональну ворожнечу. Коментарі зайві.

Таким чином, позитивом української історіографії є започаткування у 2016 році дискусій на тему відносин між юдеями і християнами в добу складних часів – Голокосту. Проте, це лише перші позитивні кроки про ставлення УПА до юдеїв. Більш ширший контекст християнсько-юдейських відносин ще чекає на своє дослідження⁴⁵. Що стосується Підкарпатської Русі та Карпатської України, то антисемітизм існував на сторінках газети «Свобода» о. Августина Волошина, ще до приходу галичан для «допомоги» Карпатській Україні. Але Юрій Радченко не точно подає інформацію про Августина

⁴² В Углі люди гичку їдять. In. *Свобода*, Річник XXXVI, 1 августа 1935, Число 19, с. 1.

⁴³ Знову ж таки у читача газети «Свобода» мало би скластися враження що 90 000 підкарпатських юдеїв є неісторичним населенням, що виглядало не те що упередженим, але й образливим і навіть таким, що призводило до міжнаціональних суперечок.

⁴⁴ Жидівське питання на Підкарпатті. In. *Свобода*, Річник XXXIX, 3 травня 1938, Чис. 17, с. 2.

⁴⁵ Заради справедливості треба сказати про існування окремих досліджень про відносини між українцями і юдеями. Напр., див.: ГОН, М.: Український націоналізм і євреї (1918–1939). In. *Україна Модерна*, 2010, № 5 (16), с. 252-268.

Волошина і прийшлих галичан, хоч після їх приходу антисемітизм і збільшився. Загалом можемо стверджувати про значний поступ західної англomовної науки у вивченні історичних відносин християн та юдеїв, а відтак і сприйняття Голокосту. Українська історична література значно обмежена українським геграфічним середовищем, за виключенням дискусій останніх років. Проблеми християнсько-юдейських відносин вкрай обмежені українським науковим середовищем, без ширшого мовного і джерельного контексту, що звужує можливу вірогідність висновків наукових досліджень.

Бібліографія:

1. Августин Аврелій. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B2%D0%B3%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD_%D0%90%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B9 (останній перегляд 06.07.16).23.07.2016.
2. Антисемітизм. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%BC> (останній перегляд 29.05.16).
3. В Углі люди гичку їдять. In. *Свобода*, Річник XXXVI., 1 августа 1935, Число 19, с. 1.
4. ГОН, М.: Український націоналізм і євреї (1918–1939). In. *Україна Модерна*, 2010, № 5 (16), с. 252-268.
5. ГРОСС, Я.Т.: Соседи. История уничтожения еврейского местечка Москва: Академический проект, 2002. 224 с.
6. Гуго Сен-Вікторський. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%83%D0%B3%D0%BE_%D0%A1%D0%B5%D0%BD-%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9 (останній перегляд 23.07.16).
7. ЕґАН, Е.: Економічне становище руських селян в Угорщині. Меморандум. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.eganfond.com.ua/memorandum.php> (останній перегляд 29.05.16).
8. Євсевій Кесарійський. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%81%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B9_%D0%9A%D0%B5%D1%81%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9 (останній перегляд 23.07.16).
9. Жидівське питання на Підкарпатті. In. *Свобода*, Річник XXXIX, 3 травня 1938, чис. 17, с. 2.

10. ЗАЙЦЕВ, О. – БЕГЕН, О. – СТЕФАНІВ В. (eds.): Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український національний рух у Галичині (1920-30-ті роки). Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. 384 с., іл.
11. КІЧЕРА, В.: Проблеми легального існування іудейської громади в умовах радянської влади на Закарпатті (приклад Берегівської синагоги). In. *Русин: міжнародний історический журнал*. Кишинев: Республіканська громадська асоціація «Русь», 2016, № 1 (43), с. 83-88. ISSN: 1857-2685
12. МАРИТЕН, Ж.: Человек и государство. Москва: Идея-Пресс, 2000. 196 с.
13. МАРТИНЕНКО М.: Деякі рефлексії про дискусію "Український націоналізм та євреї (1920-50 pp.)". [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/blogy/martynenko/diskusiya> (останній перегляд 06.07.16).
14. НАКОНЕЧНИЙ, Є.: „Шоа“ у Львові (уринок). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/53057> (останній перегляд 06.07.16).
15. РАДЧЕНКО, Ю.: Забуте насилля: Карпатська Січ та євреї (1938-1939). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/radchenko-carpathian-sich> (останній перегляд 06.07.16).
16. РАДЧЕНКО Ю.: Ставлення ОУН до євреїв: дискусія без «спільних декларацій». Частина 1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1932-yurii-radchenko-stavlennia-oun-do-ievreiv-dyskusiia-bez-spilnykh-deklaratsii-chastyna-1> (останній перегляд 06.07.16).
17. *Свобода*, Річник XXXIV, 18 березня 1933, число 6., с. 1-2.
18. СКИДАНОВА, А.: Єврей-шинкар: образи, обрАзи й історичні реалії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1425-antonina-skydanova-yevrei-shynkar-obrazy-obrazy-i-istorychni-realii> (останній перегляд 22.05.2016).
19. ХИМКА, І.-П.: Рецепція Голокоту в поскомуністичній Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/223-223> (останній перегляд 29.05.16).
20. ХОСЕ де АКОСТА. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BE%D1%81%D0%B5_%D0%B4%D0%B5_%D0%90%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0 (останній перегляд 26.07.16).
21. Як умер Э. Еганъ? In.: *Русское слово. Еженедеѣльная народная газета*, год изд. IX., 21 жовтня 1932, ч. 15 (365), с. 2-4.
22. PENDERGRASS, D.W.: *Asceticism, the Sage, and the Evil Inclination: Points of Contact between Jews and Christians in Late Antiquity*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://baylor-ir.tdl.org/baylor-ir/bitstream/handle/2104/7942/David_Pendergrass_phd.pdf?sequence=1 (останній перегляд 25.07.16).

- 23.SOYER, F.: 'It is not possible to be both a Jew and a Christian': Converso religious identity and the inquisitorial trial of Custodio Nunes (1604-5). *Mediterranean Historical Review*, 26, (1), 2011, pp. 81-97.
- 24.SPIACCI, R.: *Sociálny kódex Cirkvi*. Trnava: Dobra kniha, 2000. 234 s.
- 25.TOLAN, J.: *Jews and Muslims in Christian Law and History*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/17639671/Jews_and_Muslims_in_Christian_Law_and_History. (останній перегляд 06.07.16).